

Zelfverzekerd en verbonden: academische vrijheid en de rol van universiteiten

Caspar van den Berg

Symposium "Politieke autocratie en academische vrijheid"
KNAW & NIAS

Amsterdam, 23-09-2025

1. Inleiding: universiteiten als kanarie in de kolenmijn

Geachte aanwezigen,

Wanneer universiteiten onder druk komen te staan, is dat nooit alleen een probleem voor wetenschappers. Het is een signaal dat de hele samenleving in gevaar is. Vrije wetenschap en universiteiten zijn de kanarie in de kolenmijn van de democratie: als de vrije wetenschap kwetsbaar is of kwetsbaar gemaakt wordt, is dat een graadmeter van hoe het gesteld is met onze vrijheid, onze veiligheid en uiteindelijk onze beschaving.

We zien dat vandaag in landen waar politieke autocratie oprukt. Net zoals geldt voor de media, de rechtspraak, de kunst en de satire, geldt voor de vrije wetenschap dat zodra zij wordt gemarginaliseerd, verdere vrijheidsbeperking volgt. De ademruimte van de samenleving wordt beknot. Het patroon is eeuwenoud, en helaas ook nu actueel.

In deze bijdrage vanmiddag wil ik drie stappen zetten. Eerst neem ik u mee in een aantal historische en internationale voorbeelden, die laten zien hoe intellectuele vrijheid en beschaving met elkaar verweven zijn. Daarna bespreek ik wat academische vrijheid vandaag de dag eigenlijk betekent, en vooral welke verantwoordelijkheden zij met zich meebrengt. Vervolgens ga ik in op de kritiek die gezaghebbende denkers en critici op universiteiten hebben geuit, en hoe we die kunnen duiden aan de hand van twee dimensies: academisch zelfbewustzijn, en maatschappelijke responsiviteit. Ten slotte zal ik laten zien wat het in mijn optiek vraagt van universiteiten, van bestuurders, van politiek en van samenleving om de positie van de vrije wetenschap te borgen en te versterken.

2. Historische en internationale lessen

De geschiedenis laat zien dat de opkomst en ondergang van beschavingen vaak hand in hand gaat met de ruimte voor intellectuele vrijheid.

Het oude Athene wordt algemeen gezien als bakermat van democratie en filosofie. Op de agora stelden Socrates, Plato en Aristoteles vragen die de grondslagen legden van politiek,

ethiek en logica. Maar we moeten ook eerlijk zijn: het was een vrijheid die gold voor slechts een beperkte groep. Vrouwen waren uitgesloten, slavernij was wijdverbreid, en Socrates zelf moest uiteindelijk de gifbeker drinken. Het oude Athene leert ons dus niet dat intellectuele vrijheid vanzelfsprekend was, maar juist dat ze altijd beperkt, broos en bevochten is.¹

Of neem het islamitische gouden tijdperk, tussen de 8^e en de 13^e eeuw, in steden als Bagdad en Córdoba. Daar vond een ongekennde uitwisseling van kennis plaats: wiskunde, geneeskunde, filosofie en kunst ontwikkelden zich in een context waarin tolerantie en nieuwsgierigheid werden gestimuleerd. Toen religieus en politiek dogma die ruimte later beperkten, viel de creativiteit en de vooruitgang stil.²

Meer recent, de Sovjet-Unie. Het beruchte geval van Trofim Lysenko laat zien wat er gebeurt wanneer politieke ideologie wetenschap dicteert. Zijn pseudowetenschappelijke landbouwtheorieën werden door Stalin verplicht gesteld; wetenschappers die hem tegenspraken werden gevangen gezet of geëxecuteerd. Het resultaat: misoogsten en hongersnoden, met miljoenen doden tot gevolg.³

Of denk aan het hedendaagse China. Het land levert indrukwekkende wetenschappelijke prestaties, maar onder strikte staatscontrole. Vragen die politiek gevoelig liggen, mogen niet onderzocht worden. Dat roept de vraag op: hoe duurzaam is innovatie zonder intellectuele vrijheid? Kan echte creativiteit bloeien waar onderzoek aan vooraf bepaalde kaders moet voldoen?⁴

En dichterbij huis: in Hongarije is de Central European University naar Wenen verdreven omdat zij te kritisch en te internationaal zou zijn. Het is een pijnlijk voorbeeld van hoe een universiteit letterlijk uit een land wordt geduwd als politieke macht geen vrije tegenspraak duldt.⁵

Ik laat bewust de actuele voorbeelden uit de Verenigde Staten onbesproken. Enerzijds omdat het meer voor de hand ligt dat professor Krugman die context duidt, anderzijds omdat het voor mijn betoog niet nodig is: uit andere tijden, regio's en politieke contexten is er al overvloedig empirisch bewijs.

¹ Ober, J. (1989) *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology, and the Power of the People* (Princeton University Press); Saxonhouse, A.W. (1992) *Fear of Diversity: The Birth of Political Science in Ancient Greek Thought* (University of Chicago Press).

² Lyons, J. (2009) *The House of Wisdom: How the Arabs Transformed Western Civilization* (New York: Bloomsbury Press); Saliba, G. (2007) *Islamic Science and the Making of the European Renaissance* (MIT Press); Gutas, D. (1998) *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsid Society* (London: Routledge)

³ Graham, L. (2016) *Lysenko's Ghost: Epigenetics and Russia* (Harvard University Press); Soyfer, V.N. (1994) *Lysenko and the Tragedy of Soviet Science* (Rutgers University Press); Joravsky, D. (1970) *The Lysenko Affair* (Harvard University Press).

⁴ Cao, C., R.P. Suttmeier en D.F. Simon (2006) "China's 15-Year Science and Technology Plan" in *Physics Today* 59(12); D.F. Simon en C. Cao (2009) *China's Emerging Technological Edge: Assessing the Role of High-End Talent* (Cambridge University Press).

⁵ Ignatieff, M. (2019) "Academic Freedom and the Future of Europe's Universities," *Social Research* 86(1); Matei, L. (2019) "The Illiberal State and Academic Freedom: Hungary's Case" in *Higher Education Quarterly* 73(4); Pető, A. (2021) "Illiberal Academic Authorities: The Case of Hungary" in *European Politics and Society* 22(5).

In alle voorbeelden die ik hier beschrijf, gaat het om, wat Peter Gluckman onlangs overtuigend omschreef in *Times Higher Education*, als *intellectuele soevereiniteit*: het vermogen van individuen en groepen in een samenleving om zelf, pluriform en vrij, kennis te ontwikkelen.⁶ Waar die soevereiniteit wordt aangetast, staat de toekomst van de samenleving zelf op het spel.

3. Wat is academische vrijheid?

Maar laten we eerst terug naar de basis gaan. Vaak genoeg wordt over academische vrijheid gesproken zonder heldere definitie of afbakening en dat helpt de discussie niet. Wat is academische vrijheid nu precies – en welke verantwoordelijkheden brengt zij met zich mee?

Academische vrijheid wordt vaak verkeerd begrepen. Het is niet simpelweg de vrijheid om alles te zeggen, zoals de vrijheid van meningsuiting. Het is, zoals het Leidse rapport over academische vrijheid uit 2024 stelt, de vrijheid om te onderzoeken, onderwijzen en publiceren zonder inmenging van buitenaf, *mits volgens de regels van zorgvuldige, integere en toetsbare wetenschap*.⁷

In zijn KNAW Akademielesing van 2023 benadrukte Peter-Paul Verbeek, de rector van de Universiteit van Amsterdam, dat academische vrijheid een publieke waarde is: een collectief goed dat alleen kan bestaan als wij als gemeenschap die vrijheid actief beschermen.⁸

En, misschien wel het belangrijkste: academische vrijheid brengt in feite méér verantwoordelijkheden dan vrijheden met zich mee. Voor onderzoekers: de verantwoordelijkheden van zorgvuldigheid, integriteit, openheid voor kritiek. Voor bestuurders: de plicht om ruimte te scheppen én grenzen te bewaken. Voor universiteiten als geheel: de taak om een cultuur te creëren waarin deze vrijheid floreert.

Het beeld bij sommigen in de politiek en in de samenleving dat academische vrijheid een vrijbrief is voor academici om alles te roepen zonder verantwoording, is dus een grove misvatting. In werkelijkheid is academische vrijheid juist een plicht tot méér verantwoording dan gewone meningsuiting. Wetenschappers moeten hun claims voortdurend toetsen, onderbouwen en openstellen voor kritiek, waar een gewone burger dat niet hoeft.

4. Kritiek als spiegel

En ondanks dat we weten dat academische vrijheid altijd “vrijheid in gebondenheid” is, wringt het momenteel stevig in het publieke debat rondom de vrije wetenschapsbeoefening. Ik noem u een paar relevante kritieken.

⁶ Gluckman, P. (2025) “Protecting intellectual sovereignty: universities’ hidden role,” *Times Higher Education*, 15 mei 2025.

⁷ Universiteit Leiden (2024), *Eindrapport Kernteam Academische Vrijheid*, juni 2024.

⁸ Peter-Paul Verbeek (2023), *Akademielesing 2023: Academische vrijheid als opgave. Over wetenschappelijke integriteit en maatschappelijke verantwoordelijkheid*, KNAW, Amsterdam.

Harvard-hoogleraar Steven Pinker waarschuwde onlangs in *The New York Times* dat universiteiten hun gezag ondermijnen wanneer zij een ideologische monocultuur worden en zich verliezen in interne politiek. Hij benadrukt dat academische vrijheid pluriformiteit vereist: een universiteit die geen ruimte biedt voor uiteenlopende opvattingen, tast haar eigen legitimiteit aan.⁹

De Utrechtse emeritus-hoogleraar Mark Bovens stelde onlangs in het *Financieele Dagblad* dat praktisch geschoolden in Nederland zich vaak buitengesloten voelen, omdat beleid en publieke opinie vooral worden gevormd door academici. Universiteiten dragen zo bij aan een kloof die de democratische legitimiteit ondermijnt, aldus Bovens.¹⁰

Thomas Schillemans, ook hoogleraar aan de Universiteit Utrecht wees er vorige week in de *Volkskrant* op dat universiteiten wel erg eenzijdig in de links-kosmopolitische hoek zitten. Daarmee dreigen zij hun eigen pluraliteit te verliezen, en bevestigen zij het beeld van een gesloten bolwerk, aldus Schillemans.¹¹

Hoewel op elk van deze kritieken best wat af te dingen is, zijn dit wat mij betreft geen vijandige aanvallen, eerder nuttige spiegels. Hun analyses laten zien hoe belangrijk het is dat universiteiten voorkómen dat ze wegzakken in het defensief en in zelfisolatie. Zij herinneren ons eraan dat het publieke vertrouwen in universiteiten niet vanzelfsprekend is. Bot gezegd: Als de imaginaire “gemiddelde belastingbetaler” niet meer goed kan zien wat je publieke nut is word je heel snel heel kwetsbaar.

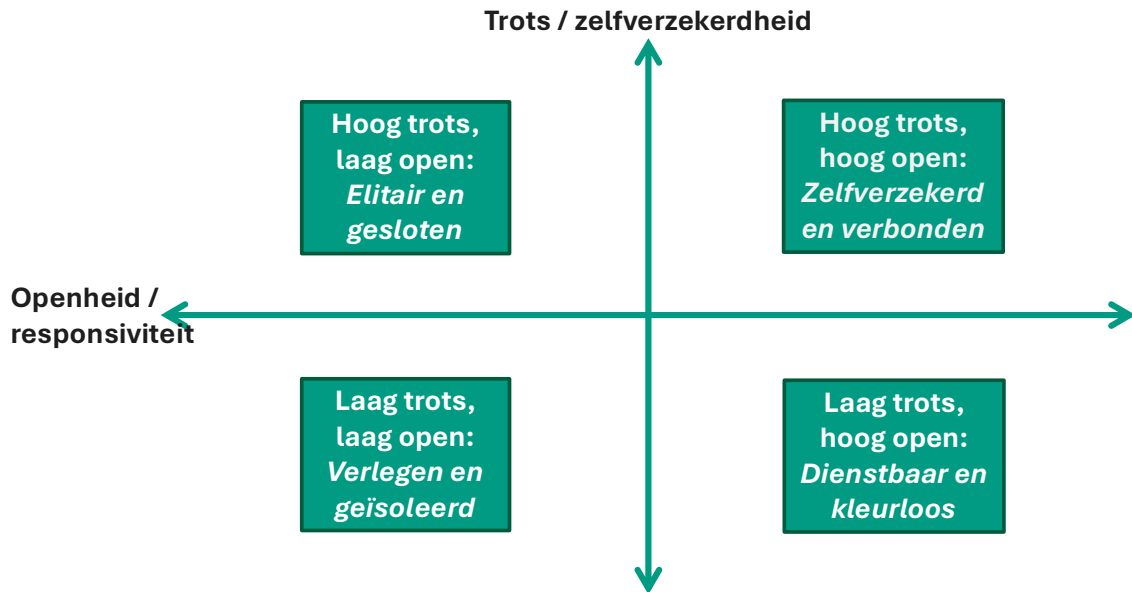
5. Een kwadrantenmodel

De kritische observaties zijn in feite symptomen van een bredere patroon. En dat patroon kunnen we in mijn optiek duiden aan de hand van twee discrete dimensies. De eerste dimensie is de mate van trots of zelfbewustzijn van de academie, en de tweede dimensie is die van openheid, verbinding en responsiviteit naar de bredere samenleving. Samen vormen zij vier kwadranten. Manifestaties van elk kwadrant zien we terug in de geschiedenis en de actualiteit:

⁹ Pinker, S. (2025) “Harvard, Trump and the future of universities,” *The New York Times*, 23 mei 2025.

¹⁰ Bovens, M. (2025) “Praktisch geschoolden krijgen in Nederland alleen hun zin als academici het ermee eens zijn,” *Het Financieele Dagblad*, 2024.

¹¹ Schillemans, Th. (2025) “Universiteiten zitten wel heel eentonig in de links-kosmopolitische hoek,” de *Volkskrant*, 2024.

- **Linksboven: Hoog trots, laag open → elitair en gesloten.**
Duitse universiteiten in de jaren dertig waren wereldwijd beroemd en prestigieus, maar ze sloten zich af voor kritische tegenspraak en lieten zich instrumentaliseren door de staat. Het resultaat was intellectuele verarming en moreel verval. Het ontslag van Albert Einstein in 1933 en zijn vlucht naar Princeton staat symbool voor de academische neergang van die tijd.¹²
- **Linksonder: Laag trots, laag open → klein en opgesloten.**
In de nadagen van de Sovjet-Unie heerste angst en zelfcensuur. Universiteiten geloofden niet meer in hun eigen relevantie, en tegelijk durfden ze zich niet open te stellen. Jonge onderzoekers wisten dat het veiliger was om een oude orthodoxe theorie nog maar eens te herhalen dan een origineel idee te presenteren. Het gevolg: irrelevantie en ineenstorting.¹³
- **Laag trots, hoog open → dienstbaar maar kleurloos.**
Sommige private universiteiten in Europa en de VS hebben sterk ingezet op marktdenken en klantgerichtheid. Ze staan open voor samenwerking met samenleving en bedrijfsleven, maar missen fundamenteel en nieuwsgierigheidgedreven onderzoek, en vaak het zelfbewustzijn om een eigen stem en gezag te laten gelden. Denk aan het beeld van onderzoekers die vooral projectvoorstellen schrijven die passen binnen subsidievoorwaarden, in plaats van zelf de controversiële vragen durven stellen.¹⁴

¹² Ringer, F. (1969) *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933* (Harvard University Press); Ash, M.G. (2005) "German Universities under National Socialism" in *History of Universities*, Vol. 20.

¹³ Graham, L. (1993) *Science in Russia and the Soviet Union: A Short History* (Cambridge University Press); Josephson, P.R. (1997) *Would Trotsky Wear a White Coat? Scientists under Stalin* (Johns Hopkins University Press).

¹⁴ Slaughter, S. en L.L. Leslie (1997) *Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University* (Johns Hopkins University Press); Marginson, S. (2016) *The Dream Is Over: The Crisis of Clark Kerr's California Idea of Higher Education* (University of California Press); Tuchman, G. (2009) *Wannabe U: Inside the Corporate University* (University of Chicago Press).

- **Hoog trots, hoog open à het ideaal, zelfverzekerd en verbonden**

De Universiteiten van Nederland in de 17e eeuw, denk aan Leiden, Utrecht, Groningen en Franeker illustreren hoe in een klein land academische trots kon samengaan met radicale openheid voor debat. Zij brachten eigen talent voort – Van Leeuwenhoek, Huygens, Grotius – en trokken, dankzij een tolerantie die elders in katholiek Europa ontbrak, ook de scherpste geesten van buiten: Descartes, Spinoza, Locke. Zo functioneerden zij als intellectuele motor van vooruitgang, met uitzonderlijke bijdragen aan natuurwetenschappen, recht, handel en religieus debat.¹⁵ In onze tijd zien we universiteiten die op misschien vergelijkbare wijze trots zijn op hun rol en tegelijk stevig verankerd in een open, pluriforme samenleving. Waar de filosofen van de zeventiende eeuw in gesprek gingen met burgers en leerlingen, zien we vandaag eigentijdse vormen terug bij initiatieven als Lowlands Science, waar burgers en onderzoekers vorige maand samen discussieerden over de ethische vragen rond AI.

Dit model maakt duidelijk waar het gevaar schuilt: in het kwadrant van laag trots en laag open – onzeker en opgesloten. Wat nodig is, is de beweging naar hoog trots én hoog open: universiteiten die weten wat ze bijdragen aan beschaving en vooruitgang, en die tegelijk actief verbinding zoeken met een pluriforme samenleving.

6. Wat nodig is

Als we het erover eens zijn dat dit het ideaal is, komt de vraag op tafel: hoe komen we daar? Welke rol spelen universiteiten precies in de samenleving, en hoe verhouden zij zich tot andere instituties die vrijheid en beschaving dragen?

De richting naar het rechterbovenkwadrant kunnen we inzetten als we voortdurend en onomwonden uitdragen dat universiteiten méér zijn dan kennisfabrieken. Ze zijn instituties van waarheidszoeking, kritische tegenspraak en maatschappelijke verankering. Hun waarde ligt niet alleen in economische innovatie, maar ook in cultuur, recht, ethiek, esthetiek en publieke redelijkheid. Ze helpen de samenleving als geheel vooruit. Denk aan de medische wetenschap die vaccins en antibiotica ontwikkelde en daarmee miljoenen levens redde. Denk aan universiteiten die hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van internationale rechtsorde na de Tweede Wereldoorlog, in Neurenberg en later in Den Haag. Denk aan de rol van universiteiten in de opbouw van cultuur en kunst, van literatuurstudie tot architectuur.

Gelukkig staan universiteiten niet alleen als het gaat om het verdedigen van de vrije democratische samenleving. Samen met vrije media, onafhankelijke rechtspraak, kunst, comedy en satire vormen zij een verdedigingslinie tegen autocratie. Hannah Arendt wees erop dat vrijheid pas werkelijkheid wordt wanneer mensen de moed hebben om hun denken zichtbaar te maken in de wereld.¹⁶

¹⁵ Israel, J. (1995) *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477–1806* (Oxford University Press); Van Bunge, W. (red.) (2003) *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650–1750* (Brill's Studies in Intellectual History, Volume: 120).

¹⁶ Arendt, H. (1961) *Between Past and Future* (New York: Viking Press).

Voor **universiteiten** betekent dit: hun bijdrage aan beschaving en vooruitgang actief uitdragen, pluriformiteit waarborgen, openheid organiseren, verantwoordelijkheid nemen voor integriteit en kwaliteit. **Bestuurders** hebben de moeilijke taak om ruimte te scheppen en bescherming te bieden, ook waar dat ongemakkelijk is. Maar universiteiten en bestuurders zijn ook afhankelijk van anderen, om die rol te kunnen vervullen.

Het is een verantwoordelijkheid voor **politiek** om stabiele financiering en respect voor autonomie te garanderen, zodat universiteiten niet speelbal worden van korte-termijnbelangen.

En het is aan de **samenleving** om te erkennen dat universiteiten een publieke waarde zijn, en dat kritische stemmen soms ongemakkelijk, maar altijd noodzakelijk zijn.

7. Slot: inspiratie uit de Nederlandse traditie

Geachte aanwezigen, als universiteiten moeten openstaan voor de veelheid aan perspectieven die bij onze samenleving hoort, maar ook die perspectieven bevragen op logica, consistentie en empirische houdbaarheid. En we moeten stevig staan voor wat wetenschap is: voor haar denk- en scheppingskracht, en voor alles wat zij door de eeuwen heen heeft voortgebracht.

Vaccins, ik noemde ze al even, zijn hiervan een sprekend voorbeeld. Zij hebben miljoenen levens gered en behoren tot de meest effectieve maatregelen voor de volksgezondheid die de mensheid ooit heeft ontwikkeld. Toch is er een groeiende groep die zegt er niet in te geloven. Dat mogen wij als wetenschap niet onweersproken laten.

Trots en zelfbewust zijn betekent ook strijdbaar zijn: bereid om feiten en bewijs te verdedigen, en niet toe te geven aan relativisme of gemakzucht. Open en responsief, ja, maar zonder te vervallen in de bekende Popperiaanse tragiek, namelijk dat we de vrijheid verdedigen van hen die het anderen ontzeggen.¹⁷

Wij mogen ons niet klein maken, noch opsluiten in onze eigen bubbel. Wij moeten zelfbewust en open zijn, trots en pluriform, kritisch en verbonden. Academische vrijheid moet niet opgevat worden als privilege, maar als een verantwoordelijkheid die wij met overtuiging dragen.

Daarbij mogen we ons laten inspireren door onze eigen Nederlandse academische traditie. Erasmus benadrukte dat ware vrijheid begint bij zelfkritiek en tolerantie.¹⁸ Spinoza leerde ons dat het denken zelf een vorm van vrijheid is, en dat een staat die vrije gedachten onderdrukt, zichzelf verzwakt.¹⁹ Dus, laten we trots op de schouders van deze reuzen blijven staan. Het wordt komende jaren misschien wel belangrijker dan ooit. Dank u.

¹⁷ Popper K.R. (1945) *The Open Society and Its Enemies*, (London: Routledge).

¹⁸ Huizinga, J. (1924) *Erasmus* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon).

¹⁹ Krop, H. (2014) *Spinoza. Een paradoxale icoon van Nederland* (Prometheus); Israel, J. (2005) *Radicale Verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden* (Franeker: Van Wijnen).